

MARTYNA SARA GÓRSKA
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny
ORCID: [0000-0002-0737-3753](https://orcid.org/0000-0002-0737-3753)

WROCLAWSKIE ORDYNACJE DOTYCZĄCE POMOCY POTRZEBUJĄCYM Z LAT 20. XVI W. A POCZĄTKI REFORMACJI W MIEŚCIE

ORDINANCES AIMED AT HELPING THOSE IN NEED FROM THE 1520S AND BEGINNINGS OF REFORMATION IN WROCLAW

ABSTRACT: Selected municipal ordinances issued in the 1520s by the town councillors of Wrocław concerned primarily the poor and the beggars. Analysis of their contents allowed for discerning what solutions were proposed by the secular authorities and how they evolved on the course of few years. The extent of correlation between selected documents and the ideas of Reformation was also emphasized.

KEYWORDS: ordinances, the poor, begging, Wrocław, Reformation

Zagadnienie pomocy potrzebującym we wczesnonowożytnym Wrocławiu pozostawało dotychczas na marginesie badań. Historycy wspominali o niektórych ordynacjach, które zostały wydane w latach 20. XVI w. w mieście i dotyczyły potrzebujących, jednak nie omawiali ich dokładniej ani nie komentowali ewentualnych źródeł ich powstania. Istniejąca w stanie badań luka należy do dotkliwych, ponieważ polityka pomocy biednym może stanowić kluczowy element dla zrozumienia stanowiska rady miejskiej Wrocławia wobec reformacji. Ponadto przedstawienie, choćby w ograniczonym zakresie, dziejów pomocy potrzebującym uznać można za punkt wyjściowy do rozpoczęcia regionalnych badań nad formami opieki społecznej w czasach nowożytnych. W związku z tym w artykule poddano analizie trzy ordynacje wydane w latach 20. XVI w. przez radę miejską, a mające

na celu uporządkowanie grup ludności utrzymujących się z jałmużny zbieranej w mieście, określenie warunków otrzymywania takiego wsparcia, wskazanie jego rodzajów oraz sposobów gromadzenia funduszy na ten cel. Pierwszym analizowanym w artykule – a dotychczas pomijanym w historiografii – dokumentem jest „Ordynacja żebracza dla Wrocławia” z 1521 r. Następnie omówiono „Ordynację dotyczącą zorganizowania kasy Bożej” z 1523 r. i „Instrukcję i ordynację dotyczącą wspólnej jałmużny królewskiego miasta Wrocław” datowaną na 1526 r. Każde ze źródeł dotyczy kwestii żebraków i ubogich. Niektóre ordynacje zawierają ponadto fragmenty ukazujące motywacje religijne władzy świeckiej we Wrocławiu. Zmiany w zakresie owych motywacji oraz przekształcenia zawartych w nich rozporządzeń formalnoprawnych wiązać można ze stopniowym docieraniem idei reformacyjnych do wrocławskiej rady miejskiej. Wydaje się, że można dostrzec w treściach tych trzech ordynacji początkowe etapy formowania się religijno-ideowego podłoża wrocławskiej reformacji. Źródła, które zdecydowano się poddać analizie, zostały opublikowane w wydawnictwie źródłowym *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Die Mark Brandenburg, die Markgrafenthümer Ober-Lausitz und Nieder-Lausitz, Schlesien* autorstwa Emila Sehlinga¹. Dokumenty wydano *in extenso*, ale Sehling nie wskazał, w jakim oryginalnie języku zostały one spisane. Wydaje się, iż był to język niemiecki, o czym świadczy specyficzna pisownia charakterystyczna dla tego języka w XVI w. na Śląsku. Sehling publikując dwa ze wskazanych dokumentów, korzystał z wydań wcześniejszych. Ordynację z 1521 r. odnalazł w *Scriptores rerum Silesiacarum*². Pomiędzy obydwoma edycjami brak jakichkolwiek różnic. Natomiast rozporządzenie z 1526 r. zaczerpnął on z pracy Hermanna Markgraфа *Die städtischen Medicinal-einrichtungen Breslaus bis zum Beginne unseres Jahrhunderts*³. Pomiędzy tekstami źródłowymi nie sposób zaobserwować istotnych odmienności. Jedynie rozporządzenie z 1523 r. jest pierwszą publikacją archiwalnego źródła.

Prace, które w nieco szerszy sposób traktowały o dwóch ordynacjach – gdyż, jak wspomniano, „Ordynację żebracza dla Wrocławia” z 1521 r. całkowicie

¹ *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 3: *Die Mark Brandenburg, die Markgrafenthümer Ober-Lausitz und Nieder-Lausitz, Schlesien*, hrsg. von Emil Sehling Leipzig 1909, s. 406–411.

² *Scriptores rerum silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber*, Bd. 3: *Samuel Benjamin Klose's Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458 bis zum Jahre 1526*, Breslau 1847, s. 209–210.

³ Hermann Markgraf, *Die städtischen Medicinal-einrichtungen Breslaus bis zum Beginne unseres Jahrhunderts*, Breslau 1884, s. 34–37.

pomijano w dotychczasowej literaturze – z 1523 i 1526 r. były dziełem niemieckich historyków i pochodzą z XIX i początków XX w. Mimo iż są one niekompletne i nieaktualne, do dzisiaj stanowią podstawę wielu opracowań obejmujących dzieje Wrocławia. W świetle dzisiejszego stanu wiedzy o formach pomocy potrzebującym w miastach XVI-wiecznych wiele wniosków tych autorów wydaje się niepewnych. Wśród tych niewielu prac, które w szerszym zakresie omawiały wskazane dwa dokumenty, warte zastanowienia uwagi pojawiły się w publikacjach Gustava Bauch'a i Johanna H. Ebers'a. Ebers w rozprawie *Das Armenwesen der Stadt Breslau*⁴ skupił się na analizie instrukcji pochodzącej z 1526 r. Zwrócił uwagę, odwołując się do *Jahrbücher der Stadt Breslau*⁵ autorstwa Nikolausa Pola, na znaczną rolę Johanna Heß'a w dążeniu do wydania tego dokumentu. Ponadto wymienił osoby, które miały zarządzać „wspólną jałmużną”. Ebers przytoczył w swojej pracy niemalże cały tekst instrukcji, chociaż jej nie analizował. Nadmieniał także, że powstała ona w pierwszym okresie wprowadzania zmian reformacyjnych w mieście. Z kolei Bauch w pracy *Geschichte des Breslauer Schulwesens in der Zeit der Reformation*⁶ nawiązał do obydwu wskazanych powyżej dokumentów, tj. do ordynacji z 1523 r. i instrukcji. Badacz, w odróżnieniu od Ebers'a, częściowo zanalizował to źródło. Dążył także do wyjaśnienia okoliczności jego powstania. Porównywał je ponadto z dokumentami o podobnej tematyce, które wydano w Norymberdze i Leisnig. Warto wskazać, że instrukcję datował on na 1525 r. Podobnie uczynił Paul Konrad w publikacji *Die Einführung der Reformation in Breslau und Schlesien: Ein Rückblick nach 400 Jahren*⁷, w której również wspominał o wskazanych dwóch ordynacjach. Konrad przedstawił ogólne założenia dokumentu z 1523 r., a następnie skupił się na podkreśleniu roli Heß'a w projektowaniu instrukcji, choć nie poparł tego odwołaniem źródłowym⁸. Podobnie jak Ebers, Konrad oparł swój wywód na *Jahrbücher der Stadt Breslau*⁹, prawdopodobnie więc nie korzystał z innych materiałów źródłowych. Interesująca jest

⁴ Heinrich Johann Jacob Ebers, *Das Armenwesen der Stadt Breslau nach seiner früheren und gegenwärtigen Verfassung dargestellt; nebst einem Versuch über den Zustand der Sittlichkeit der Stadt, in alter und neuer Zeit*, Breslau 1828, s. 3–21.

⁵ Nicolaus Pol, *Jahrbücher der Stadt Breslau*, Bd. 3, Breslau 1819.

⁶ Gustav Bauch, *Geschichte des Breslauer Schulwesens in der Zeit der Reformation*, Breslau 1911 (Codex Diplomaticus Silesiae, 26), s. 28–32.

⁷ Paul Konrad, *Die Einführung der Reformation in Breslau und Schlesien: Ein Rückblick nach 400 Jahren*, Breslau 1917 (Darstellungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte, 24).

⁸ *Ibidem*, s. 62–63.

⁹ Pol, *Jahrbücher*.

odmienność podawanego roku sporządzenia tej instrukcji w pracach Baucha i Konrada, która nie została jednak przez nich uzasadniona. O poszczególnych rozporządzeniach formalnoprawnych zawartych w ordynacjach wspominali również Friedrich A. Zimmermann w *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*¹⁰ oraz Gustav Roland w *Vollständige Topographie von Breslau*¹¹. Dwaj ostatni przywołani badacze, podobnie jak Ebers, Bauch i Konrad, podkreślali rolę Heßa w wywieraniu nacisku na radę miejską, aby ta podjęła działania zmierzające do pomocy żebrakom. Wśród niewielu polskojęzycznych publikacji, które zajmowały się kwestiami pomocy ubogim we Wrocławiu w początkach XVI w., a jednocześnie odwoływały się do dokumentów z 1523 i 1526 r., wskazać należy na syntezę *Historia Wrocławia. Od pradziejów do końca czasów habsburskich*¹². W rozdziale poświęconym życiu codziennemu i kulturze materialnej Leszek Ziątkowski poruszył problem m.in. zajęcia się przez radę miejską kwestią żebraków¹³. Temat pomocy potrzebującym we Wrocławiu w tym okresie podjął również Józef Mandziuk w syntezie *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*¹⁴. Skupił się on głównie na dokumencie z 1523 r. i wyjaśnieniu tego, jak finansowana była „kasa Boża”. Powołanie nowego urzędu mającego nieść pomoc ubogim we Wrocławiu skomentowała także Katarzyna Sulej w pracy *Fundacje artystyczne wrocławskiego patrycjusza Heinricha Rybischa (1485–1544)*¹⁵. Temat dotyczący ubogich i żebraków we Wrocławiu podjęła Janina Gilewska-Dubis w publikacji *Życie codzienne mieszczan wrocławskich w dobie średniowiecza*¹⁶. Pomimo że autorka skoncentrowała się na epoce wcześniejszej, w pracy pojawiały się liczne nawiązania do czasów wczesnonowożytnych. W poniższej pracy wykorzystano również publikacje, które podejmowały problem ludzi marginesu społecznego: żebraków, ubogich i chorych. Polskojęzyczna literatura w tym zakresie nie jest obszerna. Badaczem,

¹⁰ Friedrich Albert Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 11, Brieg 1794, s. 274.

¹¹ Gustav Roland, *Vollständige Topographie von Breslau, nach den besten Quellen bearbeitet*, Breslau 1840, s. 267–268.

¹² *Historia Wrocławia. Od pradziejów do końca czasów habsburskich*, t. 1, red. Cezary Buśko et. al., Wrocław 2001.

¹³ *Ibidem*, s. 257–258.

¹⁴ Józef Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. 2: *Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520–1742*, Warszawa 1995, s. 63–66.

¹⁵ Katarzyna Sulej, *Fundacje artystyczne wrocławskiego patrycjusza Heinricha Rybischa (1485–1544)*, Wrocław 2011.

¹⁶ Janina Gilewska-Dubis, *Życie codzienne mieszczan wrocławskich w dobie średniowiecza*, Wrocław 2000, s. 244–251.

który skupiał się na tych tematach, był Bronisław Geremek. W publikacji *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*¹⁷ przedstawił on położenie biednych i stosunek do nich w średniowieczu, a następnie zarysował przemiany, jakie następowały w polityce społecznej od XVI w., szczególnie w latach dwudziestych. Badacz omówił również poglądy Marcina Lutra dotyczące żebraków. Wiele cennych informacji o położeniu i funkcjonowaniu żebraków oraz kategoriach ludzi biednych dostarcza pozycja pod tytułem *Świat „opery żebraczej”. Obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturach europejskich XV–XVII wieku*¹⁸, również autorstwa Geremka. Pracą, która okazała się niezwykle cenna w odniesieniu do opracowywania zagadnienia pomocy potrzebującym we Wrocławiu, jest publikacja Zdzisława Kropidłowskiego *Formy opieki nad ubogimi w Gdańsku od XVI do XVIII wieku*¹⁹. Porównanie dokumentów wydanych we wczesnonowożytnym Wrocławiu z gdańskimi, zaprezentowanymi przez Kropidłowskiego, pozwoliło wyciągnąć ciekawe wnioski, które zostaną przedstawione w dalszej części artykułu. Pomocne w określeniu zakresów kompetencji wrocławskich urzędników zajmujących się organizacją opieki nad ubogimi było także szczegółowe przedstawienie przez badacza urzędów, w których gestii leżała opieka nad ubogimi. Literatura zagraniczna – głównie niemiecko- oraz angielskojęzyczna – podejmująca temat żebraków i ubogich jest niezwykle obszerna. Odwołania do pozycji umieszczonych w przypisach do artykułu ujawniają ledwie niewielką ich część, świadcząc jednocześnie o bardzo dużym zainteresowaniu tym tematem w kontekście historii europejskiej. Wśród najważniejszych prac literatury zachodniej należy wskazać przede wszystkim opracowanie Roberta Jütte *Arme, Bettler, Beutelschneider. Eine Sozialgeschichte der Armut in der Frühen Neuzeit*²⁰, które zawiera osobny rozdział poświęcony nowej organizacji opieki nad ubogimi w XVI w. Informacji o przemianach związanych z reorganizacją tej opieki dostarcza także publikacja Wolfganga von Hippela *Armut, Unterschichten, Randgruppen in der Frühen Neuzeit*²¹ oraz artykuł Uty Lindgren *Europas Armut. Probleme, Methoden, Ergebnisse einer*

¹⁷ Bronisław Geremek, *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Warszawa 1989.

¹⁸ *Idem*, *Świat „opery żebraczej”. Obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturach europejskich XV–XVII wieku*, Warszawa 1989.

¹⁹ Zdzisław Kropidłowski, *Formy opieki nad ubogimi w Gdańsku od XVI do XVIII wieku*, Gdańsk 1992.

²⁰ Robert Jütte, *Bettler, Beutelschneider. Eine Sozialgeschichte der Armut in der Frühen Neuzeit*, Weimar 2000.

²¹ Wolfgang von Hippel, *Armut, Unterschichten, Randgruppen in der Frühen Neuzeit*, München 1995.

*Untersuchungsserie*²². Prace związane z powyższym zagadnieniem, poświęcone głównie drugiej połowie XV i pierwszej połowie XVI w., opublikował też Frank Rexroth²³. Jedną z podstawowych angielskojęzycznych prac poświęconych tematyce ubogich i żebraków jest *A History of Vagrants and Vagrancy and Beggars and Begging* autorstwa Charlesa Jamesa Ribtona-Turnera, z której szczególnie istotny wydaje się rozdział czwarty, poświęcony okresowi od 1509 do 1558 r.²⁴

Żebractwo w większych europejskich miastach stawało się w okresie późnego średniowiecza niemal plagą. Już od XIV w. polityka społeczna władców i instytucji w Europie wskazywała na konieczność podjęcia odpowiednich środków zaradczych w odpowiedzi na dezorganizację społeczną, wywoływaną organizowaniem się żebraków, których liczba zwiększała się nieproporcjonalnie do osób poszkodowanych w wyniku – z różnych powodów zachodzących – procesów pauperyzacji²⁵. Opieka nad potrzebującymi stawała się coraz większym wyzwaniem zwłaszcza dla władz miejskich ze względu na stosunkowo wysoką gęstość zaludnienia. W związku z tym dokumenty podobne do „Ordynacji żebraczej”, choć często inaczej zatytułowane, odnaleźć możemy w większości miast. Rosnąca liczba żebraków i osób potrzebujących przeciążała dotychczas funkcjonujące – najczęściej prywatne i kościelne – instytucje, które zajmowały się opieką nad ubogimi. Ubóstwo jawiło się jako coraz większy problem w życiu miejskim. W XVI w. nastąpiła z kolei zasadnicza przemiana polityki społecznej, doktryn religijnych i postaw wobec ubóstwa²⁶. Pomoc potrzebującym stała się przedmiotem polityki miejskiej. Z tego powodu organami wydającymi wszelkie ordynacje dotyczące żebraków, ubóstwa i pomocy socjalnej były władze miasta. Analizując tego typu źródła, można zauważyć, że w czasach wczesnonowożytnych zaczęto dzielić ubogich z jednej strony na godnych i niegodnych, a z drugiej dzielono także „potrzebujących” na kilka grup, według źródeł ich ubóstwa²⁷. O ich zaopatrzeniu finansowym na koszt innych mieszkańców

²² Uta Lindgren, *Europas Armut. Probleme, Methoden, Ergebnisse einer Untersuchungsreihe*, „Saeculum”, 28 (1979), s. 396–418.

²³ Frank Rexroth, *Fröhliche Scholastik. Die Wissenschaftsrevolution des Mittelalters*, München 2018; *idem*, *Das Milieu der Nacht. Obrigkeit und Randgruppen im spätmittelalterlichen London*, Göttingen 1999.

²⁴ Charles James Ribton-Turner, *A History of Vagrants and Vagrancy and Beggars and Begging*, London 1887, s. 70–99.

²⁵ Geremek, *Litość i szubienica*, s. 12.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Marius Micheler, *Städtische Sozialpolitik und die Institutionalisierung des Armenwesens in Augsburg im 15. und 16. Jahrhundert*, München–Ravensburg 2020, s. 2–3.

Wrocławia będzie mowa podczas analizy poszczególnych ordynacji. Osoby potrzebujące definiowano jako te, które nie były w stanie przeżyć bez pomocy. Tak więc nie każdy, kto był biedny według ówczesnych standardów udzielania pomocy finansowej ze środków publicznych, zasługiwał na uzyskanie dodatkowego materialnego wsparcia. Jednocześnie nie każdy potrzebujący był osobą niepracującą. Wynagrodzenie za pracę często było bardzo niskie, co powodowało, że wielu pracowników i robotników dniówkowych²⁸ żyło w niepewnych warunkach, zarówno ekonomicznych, jak i społecznych. Ponadto w literaturze obecne jest wyraźne rozgraniczenie i podział pomocy potrzebującym na model średniowieczny i reformacyjny lub też poreformacyjny. Rozgraniczenie to spowodowało lukę, wpływając na niemożność odpowiedniej klasyfikacji dokumentów wydanych akurat w latach przełomu między tzw. średniowieczem a czasami reformacyjnymi, czyli na przełomie drugiego i trzeciego dziesięciolecia XVI w. Historiografia dzieli je bowiem na te sprzed wystąpienia Marcina Lutra oraz po jego wystąpieniu, czyli na dokumenty związane z przekształceniami reformacyjnymi oraz na te sprzed reformacji, opisując je najczęściej jako średniowieczne. Wrocławska ordynacja żebracza z 1521 r.²⁹ znalazła się właśnie w takim „martwym punkcie” nieprzynależenia do żadnej z epok wydzielonych przez historiografię. W znacznym stopniu tym zapewne można tłumaczyć brak zainteresowania nią. Warto jednak zwrócić uwagę, że Sehling opublikował mimo wszystko tę ordynację w swym wyborze źródeł do „ewangelickich ordynacji kościelnych”, zaliczając ją jednoznacznie do wczesnych zarządzeń reformacyjnych. Do najbardziej znamiennej cechy tej ordynacji należy właśnie wydanie jej przez miejski organ władzy świeckiej. Dotychczas bowiem na terenie Wrocławia opieka nad ubogimi znajdowała się w gestii Kościoła diecezjalnego i jego zakonów.

Analizę zarządzeń wrocławskiej rady miejskiej, które dotyczyły ubogich i żebraków, należy rozpocząć właśnie od owej ordynacji ze względu na jej najwcześniejszą datę powstania. Chronologiczne rozpatrzenie wymienionych ordynacji jest istotne także dla określenia etapowości recepcji idei reformacyjnych w tym zakresie, czyli rozciągniętą w czasie ich percepcją przez władzę miejską. Ordynacja z 1521 r. jest najkrótszym z wybranych źródeł, ale równie obfitym w informacje pozwalające zrozumieć procesy zachodzące w mieście na początku XVI w. Ten wczesny dokument nie zawiera treści jednoznacznie świadczących

²⁸ Gerhard Schildt, *Die Arbeiterschaft im 19. und 20. Jahrhundert*, Oldenburg–München 1996, s. 3.

²⁹ *Die evangelischen Kirchenordnungen*, s. 406.

o wpływie nowych idei religijnych. Widoczne jest natomiast oddziaływanie ideowe wystąpienia Lutra, które odczytywane było jako zakwestionowanie dotychczasowych kompetencji Kościoła w zakresie opieki nad ubogimi. W ordynacji brak także przesłanek ideowych wskazujących na to, iż autorzy inspirowali się i czerpali z modelu pomocy potrzebującym, który został wypracowany we wcześniejszej epoce. Nie ma w niej odniesień do średniowiecznego rozumienia miłosierdzia i jałmużny. Wydaje się, że dokument traktuje żebraków nie jako bliźnich, ale jako osobną grupę zawodową. Takie rozumienie żebractwa związane było z przekonaniami późnośredniowiecznymi. Zatem ordynację z 1521 r. postrzegać można jako dokument związany zarówno z niektórymi przekonaniami średniowiecznymi, jak i już z wpływami idei luteranckich. Autorami dokumentu byli członkowie rady miejskiej. Ordynacja skierowana została do osób zamieszkujących na terenie Wrocławia. Określone zostały następujące warunki uprawiania żebractwa, które przedstawiono w pięciu wariantach. Pierwszy dotyczył tego, że nie wolno go uprawiać osobom, w tym dzieciom pochodzącym z biednych rodzin, zdolnym do pracy. Drugi wskazywał na zakaz uprawiania żebractwa przez ludzi spoza miasta. W trzecim uznano, iż ci, którym pozwolono na żebractwo, muszą nosić oznaczenie literą „W”. Kolejnym warunkiem było stwierdzenie, że nie wolno nikomu obchodzić domów, prosząc o jałmużnę, lecz żebracy mogą ją zbierać jedynie przed kościołami. Ostatnie wskazanie dotyczyło tego, iż nie wolno było „biedakom szpitalnym”, przez których rozumiano osoby dotknięte biedą i jednocześnie borykające się z chorobą, „leżeć” przed kościołami ani żebrac po domach. Organem nadzorczym w tym zakresie miał być „wójt żebraczy” (*Bettelvogt*). Wójt ten odpowiadał za opiekę nad biednymi w mieście³⁰. Być może, podobnie jak w Gdańsku, również we Wrocławiu do jego kompetencji należała ochrona miasta przed napływem żebraków z zewnątrz³¹. Z pewnością jednak wrocławski wójt zobowiązany został do patrolowania wszystkich kościołów w mieście i kontrolowania, czy żebracy stosują się do wszelkich nakazów i zakazów zawartych w dokumencie. Urzędnik był również zobligowany do dopilnowania, aby wszyscy ubodzy przyjmowali komunię „jednego dnia w odpowiedniej parafii”. Prawdopodobnie autorzy

³⁰ Carsten Müller, „Früher gab es den Bettelvogt, dafür haben wir heute das Jobcenter” – ein Lehrkonzept zur Geschichte Sozialer Arbeit, [w:] *Fachdidaktik Soziale Arbeit: Fachwissenschaftliche und lehrpraktische Zugänge*, hrsg. von Stefanie Debiel et al., Leverkusen 2020, s. 91–110; Adam Szarszewski, Piotr Paluchowski, *Wybrane aspekty dobroczynności w protestanckim Gdańsku (XVI–XVIII w.)*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, 12 (2018), s. 59–60.

³¹ Kropidłowski, *Formy opieki*, s. 58.

dokumentu mieli na myśli tę parafię, w obrębie której zamieszkiwali lub przed kościołem której pozwolono im żebrać. Najpewniej były to kościoły farne, bowiem przed nimi dopuszczano możliwość żebrania, ale tylko wówczas, gdy nie głośzono kazań. Niemniej wydaje się, iż powyższe polecenie skierowane do „wójta żebraczego” nakładało na niego obowiązek pilnowania wszystkich żebraków, by przyjęli oni Eucharystię. Ten sam człowiek miał prawdopodobnie za zadanie pilnować, aby do miasta nie wpuszczano włóczęgów nieoznaczonych literą „W”³². Wybór litery, jak się wydaje, związany był z nazwą miasta, tj. „Wratislavia”. Praktyka oznaczania żebraków miała pomóc w ich kontrolowaniu. Ordynacja wprowadzała we Wrocławiu prymarne elementy kategoryzacji żebraków. Ów podział obrazował podstawowe rozróżnienie żebraków na obcych i żebraków z miasta. Wskazano również, w sposób jedynie wykluczający, obcych żebraków (*fremde Bettler*). Dalej w dokumencie zwracano uwagę tylko na drugą – miejską – kategorię żebraków. Wyróżniono wśród nich następane kategorie i grupy, określając, w jaki sposób mają być potraktowani lub w jaki sposób mogą zabiegać o jałmużnę. Pierwszą nazwaną grupą byli „biedacy szpitalni” (*Spitalarmen*), czyli osoby dotknięte biedą i jednocześnie borykające się z chorobą, które należało umieścić w szpitalu. W ordynacji wspomniano ponadto o pochodzących z biednych rodzin dzieciach. Jeśli były one zdolne do pracy, wtedy ich zadaniem stawało się „służenie ludziom lub bycie dla nich użytecznym w inny sposób”, choć nie określano konkretnie sposobu owej służby. Kolejną kategorią były osoby kalekie i ułomne. Zalecano im, aby w trakcie zbierania jałmużny przed kościołami się nie odkrywały, gdyż mogłaby z tego powodu ucierpieć kobieta ciężarna. Z kolei potrzebującym, którzy potrafili pruć, nakazywano, aby pracowali. Chodziło zapewne o zjawisko porzucania przez nich zajęcia, które nie przynosiło dostatecznych środków do utrzymania siebie i rodziny. Zdaniem twórców ordynacji powinni oni nadal pracować. Ordynacja nie zawierała jednak żadnych wskazówek dotyczących dostarczenia im wsparcia finansowego, choć wydawałoby się to logiczną konsekwencją nakazu pracy wobec nich. W rozporządzeniu dostrzec można wyraźne dążenie do tego, aby nawet biedni nie oddawali się „bezczywności”, lecz pracowali, mimo że nie byli w stanie utrzymać się za zarobione pieniądze. Wyrażało się w tym przekonanie o wartości pracy w procesie moralnego wychowania. Szczególnie znamienne jest zdanie kończące dokument. Wydaje się, że

³² *Ibidem*, s. 59.

nakazano w nim, aby co ćwierć roku żebracy przekazywali „panom z ratusza” cztery halerze. Tak rozumiane zakończenie ordynacji wskazywałoby na to, że dokument wprowadzał swoiste opodatkowanie żebraków. Zważywszy na to, że władze miejskie dążyły do przeprowadzenia selekcji wśród ubogich, zezwalając na zarobkowanie poprzez zbieranie jałmużny tylko pewnej grupie, można wysnuć hipotezę dotyczącą tego, że oczekiwano od nich zwrotu czterech halerzy z sumy, jaką udało im się „zarobić” w ciągu ćwierci roku. Byłoby to zasadne, zwłaszcza biorąc pod uwagę wybrzmiewające z treści ordynacji traktowanie żebractwa jako zawodu. Brak polskojęzycznych badań koncentrujących się na tematyce podatków od ubogich (*Bettelsteuer*) utrudnia analizę tego problemu. Podkreślić jednak należy, że tłumaczenie ostatniego zdania ordynacji jest niepewne, ponieważ ta ordynacja jest dotychczas znana tylko z przedruku opublikowanego w zbiorze Sehlinga. Wyraźnie represyjny wobec żebraków charakter ordynacji zdaje się wyrażać zniesienie rady miejskiej, które prawdopodobnie spowodowane było ich liczbą w mieście. Autorzy dokumentu zdawali się nie pozostawiać miejsca i nie przejawiać zrozumienia dla jakichkolwiek odstępstw od zapisanych w ordynacji zakazów i nakazów. Grożono, że jeśli któryś z żebraków okaże się „niegodny”, zostanie ukarany, a na niestosujących się do zarządzeń ogłoszonych w ordynacji biednych ludzi zapowiadano karę „zakucia [ich] w żelazo”. Wydaje się, że nadrzędnym celem władzy miejskiej było w tym czasie posegregowanie żebraków, umieszczenie ich w odpowiednich miejscach (zarówno w szpitalach, jak i innych punktach schronienia) i tym samym sprawienie, aby zniknęli oni z ulic. Głównym zadaniem rajców stało się więc zaprowadzenie porządku w mieście. Autorzy dokumentu ani razu nie wspomnieli o miłosierdziu, nie wskazywali także na potrzebę pomocy bliźniemu i nie odwoływali się do Pisma Świętego, czyli nie stosowali żadnej argumentacji religijnej dla swych działań, co stanie się charakterystyczne dla późniejszych zarządzeń. Analiza ordynacji wskazuje też na to, że celem rajców było wprowadzenie podziału osób wymagających pomocy finansowej i materialnej oraz zdrowotnej czy związanej z niedołężnością. Na pomoc mogła liczyć tylko pewna grupa ubogich pochodzących z miasta. Ordynacja z 1521 r. nie oscylowała jeszcze wokół religijnych idei. Nie wydaje się też dokumentem, który czerpałby z tych wydawanych od 1521 r. w miastach włączających się w dzieło reformacji, tj. przede wszystkim w Wittenberdze, Leisnig i Norymberdze.

Źródłem natomiast bogato religijnie motywującym konieczność udzielania pomocy potrzebującym i określającym idee, zgodnie z którymi powinna powstać w mieście nowa instytucja – tak zwana „kasa Boża” – jest „Ordynacja dotycząca zorganizowania kasy Bożej” z 1523 r.³³ Dokument ten został wydany przez radę miejską Wrocławia. W jej skład wchodził w tym czasie m.in. Laurentius Corvinus, Nikolaus Reichel, Nikolaus Leubel czy Heinrich Rybisch³⁴. Wśród tych osób można upatrywać autora ordynacji. Wymienieni rajcy posiadali bardzo dobre wykształcenie uniwersyteckie i każdy z nich mógł być autorem omawianego dokumentu. Jego treść wskazuje na to, że autor miał wprawę w opracowywaniu podobnych dokumentów, tj. obejmujących swą tematyką zagadnienia jurydyczne lub religijne. Ponadto zamieszczone rozwiązania formalnoprawne skłaniają do wysnucia wniosku, iż autorem była osoba posiadająca władzę w mieście. Należy również uwzględnić możliwość dotyczącą tego, że twórcą ordynacji nie był jeden człowiek, lecz powstała ona w wyniku pracy zespołowej. Decyzje miejskie podejmowano bowiem kolegialnie³⁵. Zarządzenie skierowane było do społeczności miejskiej, pozostającej pod władzą rady miejskiej, czyli do ludzi podlegających prawu miejskiemu. Ordynację podzielić można na cztery części, z których szczególną uwagę zwraca wstęp mający cechy preambuły. Wyjaśniono w nim m.in. podstawy religijne, zgodnie z którymi należało utworzyć „kasę Bożą” we Wrocławiu. Warto zaznaczyć, że według tego samego schematu sformułowana została w 1523 r. „Ordynacja kasy z Leisnig”³⁶. Początek wrocławskiej „Ordynacji dotyczącej zorganizowania kasy Bożej” wskazuje na to, że potrzeba opieki nad ubogimi, według autorów, wywodzi się z Pisma Świętego. We wstępie do dokumentu pięciokrotnie przytoczone zostały dokładne cytaty z Pisma. Podobnie uczyniono w zakończeniu, które zawiera szesnaście takich odwołań. Tym samym wskazać należy, że ostatni element ordynacji swoją treścią i formą nawiązuje do wstępu. Liczne podobieństwa tych dwóch części obejmują zarówno sposób formułowania poszczególnych zdań, jak i powoływanie się na Pismo Święte oraz ich zdecydowanie teologiczną treść. Pierwszy fragment wstępu mówi o tym, że zbawienie, pobożność, życie i wieczna

³³ *Die evangelischen Kirchenordnungen*, s. 407–409.

³⁴ August Kastner, *Archiv für die Geschichte des Bisthums Breslau*, Bd. 1: *Beiträge zur Geschichte des Bisthums Breslau von 1500 bis 1655*, Neisse 1858, s. 16–22.

³⁵ Mateusz Goliński, *Powstanie i funkcjonowanie wrocławskiej Rady Miejskiej w średniowieczu*, [w:] *Rada Miejska Wrocławia przez wieki...*, Wrocław 2008, s. 9–12.

³⁶ *Die Wittenberger und Leisniger Kastenordnung, 1522, 1523*, hrsg. von Hans Lietzmann, Bonn 1907, s. 3–25.

szczęśliwość opierają się wyłącznie na prawdziwej wierze. Być może umieszczenie tego stwierdzenia miało na celu przypomnienie wiernym, iż dobre uczynki nie stanowią gwarancji uzyskania zbawienia. Ono zapewnione jest jedynie przez wiarę. Tylko ona powinna być dla chrześcijanina motywacją do czynienia dobra. Autorzy owym wskazaniem chcieli prawdopodobnie podkreślić, że uiszczanie darowizny z myślą o własnej korzyści pozostaje uczynkiem bezwartościowym. W dalszym fragmencie zarządzenia wyjaśniono, czym jest „prawdziwa wiara”: mianowicie pełnym zaufaniem do Bożego miłosierdzia i Jego obietnic dotyczących odkupienia ludzkich grzechów. Fragment ten obrazuje, iż do zbawienia niepotrzebne są dobre uczynki, lecz wiara i zaufanie pokładane w boskim miłosierdziu. Tu rada miejska odwołała się do Ewangelii wg św. Jana 10. Fragment ten mówi, że aby naprawdę miłować Boga, trzeba słuchać tego, co mówi On do wiernych i podążać za Jego nauką. Nie wystarczy więc samo poznanie i zrozumienie Pisma, trzeba także wcielać w życie to, co zostało w nim zapisane. Jedną z nauk, która została zawarta w Ewangelii wg św. Mateusza 25, jest konieczność pomocy bliźniemu w jego biedzie, ubóstwie, chorobie oraz wszelkiej innej niedogodności życiowej. Kiedy chrześcijanin wspiera potrzebującego, postępuje tak, jak gdyby jednocześnie wspierał samego Boga. Wydaje się, że jest to jeden z trzech kluczowych fragmentów pierwszej części zarządzenia. Płynnie nawiązując do Nowego Testamentu i cytując go, autor przedstawił biblijnie umotywowaną konieczność pomocy ubogim. Wydaje się, że z tej podstawy teologicznej wynikać miały dalsze formalnoprawne treści ordynacji, zawarte w kolejnej części dokumentu. W preambule nacisk został położony na uświadomienie ludziom, że pomoc bliźniemu jest ich powinnością chrześcijańską i wyrazem wdzięczności wobec Chrystusa. Sposobnością ku realizacji tego przesłania miało być założenie wspólnej kasy „na pociechę bliźnich”³⁷. Zaznaczono, że w kasie będzie składane wszystko to, co otrzymane zostanie z „ogólnej jałmużny” organizowanej dla utrzymania lub wspomoczenia potrzebujących. Należy zwrócić uwagę, że za pomocą tego dokumentu rada miejska wyraziła swoją postawę religijną. Być może był to także jeden ze sposobów przedstawienia szerszemu gronu wiernych potrzeby pomocy ubogim. Wyobrazić sobie można, że taka argumentacja według jego autora mogła być skutecznym sposobem uzyskania poparcia dla inicjatywy władzy świeckiej. Twierdzenia zawarte we wstępie do dokumentu, w których powoływano się na Pismo Święte jako źródło powstania

³⁷ *Die evangelischen Kirchenordnungen*, s. 407.

rozporządzenia, mogły być również skierowane na zewnątrz, nie tylko do własnej społeczności. Dokument bowiem zawiera także usprawiedliwienie dla wprowadzenia nowej instytucji, której innowacyjność z pewnością zwróciła uwagę m.in. duchownych Kościoła diecezjalnego i zakonników, będących dotąd nie tylko tymi, którzy organizowali takie inicjatywy, ale jednocześnie aspirowali do otrzymywania jałmużny, na przykład franciszkanie, dominikanie i inne zakony jałmużnicze. Należy również zauważyć różnicę w rozumieniu miłosierdzia i pomocy ubogim reprezentatywną dla „Ordynacji dotyczącej zorganizowania kasy Bożej” w stosunku do tego, jak ją rozumiano dotychczas. W analizowanym początku dokumentu wyraźnie zerwano z przekonaniem, jakoby jałmużna była „uczynkiem zasługującym”, czyli wpływającym na decyzję Boga co do oceny człowieka. Zgodnie z tym obecność ubogich w mieście przestała być pożądana. Zaczęto dążyć do wyeliminowania ich widzialności w przestrzeni miejskiej. Kluczowe jest również to, że wrocławska ordynacja nie przewidywała uczestnictwa darczyńcy w rozdysponowywaniu zebranych funduszy, a tym bardziej partycypowania w tym procesie zakonów. W treści zarządzenia całkowicie pominięto kwestię udziału duchownych i zakonników, czy to w zakresie kierowania powołanymi organizacjami, czy też udzielania im jałmużny. Wszystkie datki miały trafiać do „kasy Bożej”, przestawały być zatem zindywidualizowane. Założeniem ideowym było to, że odbiorca jałmużny pozostawał dla dokonującego aktu miłosierdzia „anoni-mowy”, a proces ten stawał się zinstytucjonalizowany. Przestał więc istnieć związek pomiędzy osobą dającą a obdarowanym – człowiekiem lub instytucją – ze względów religijnych. Ordynacja przerywała zakorzenione dotychczas myślenie, prowadzące do stwierdzenia, że po złożeniu jałmużny w aspekcie religijnym składającemu należy się coś w zamian. Ubogi nie miał już obowiązku modlić się za swojego darczyńcę, tym samym zerwano również z traktowaniem jałmużny jako „kontraktu i wymiany”³⁸. Niemożliwe od 1523 r. stało się też we Wrocławiu dobrowolne przyjęcie roli ubogiego. Wykluczono więc nie tylko „ubóstwo duchowe”, a przez to m.in. zasadność istnienia zakonów mendykanckich, ale także możliwość zdecydowania się przez osobę świecką na życie żebracze. Wizja dobroczynności miejskiej zaczęła się zmieniać we Wrocławiu już w XV w. Zgromadzenia zakonne przestały być niezbędne dla właściwej organizacji miłosierdzia, a wręcz stawały się dla niej przeszkodą. Już wówczas mieszczkańscy dobrodzieje

³⁸ Geremek, *Litość i szubienica*, s. 58–59.

mieli omijać w miarę możliwości pośrednictwa klasztorów w pomocy ubogim³⁹. Być może jest to jedna z przyczyn podjęcia przez rajców starań, od początku lat 20. XVI w., o utworzenie jednego, centralnego, na poziomie miasta zarządzanego przez radę miejską, instytucjonalnego systemu opieki nad ubogimi.

Druga część wrocławskiej ordynacji poświęcona jest zorganizowaniu „kasy Bożej” i określeniu jej działania, w tym wskazania jednostek, którym należy się pomoc. Warunki żebractwa określono w pięciu rozporządzeniach formalnych, które w znacznym stopniu pokrywają się z zasadami sformułowanymi w 1521 r. Po pierwsze nie wolno go było uprawiać żebrakom spoza miasta. Zakaz skierowano także wobec osób zdolnych do pracy i zarobkowania. Osoby niezarobkujące i niepodjemujące służby nie mogły zamieszkiwać w mieście. Wskazano, że nie wolno żebrać w kościołach ani przed nimi. Żebrakom nieposiadającym domostw polecono przebywać w „miejscach schronienia”, choć nie dookreślono, czym one były. Z kolei uczniowie mogli żebrać, ale praktyka ta miała należeć do rzadkości. Do rozdzielania „wspólnej jałmużny” w zarządzeniu zobligowano dwóch rajców lub ławników oraz osiem osób „z gminy”, prawdopodobnie przedstawiciele cechów. Bauch wskazuje jednak, iż z rady miejskiej pochodziły nie dwie, a trzy osoby, tj. Nikolaus Reichel, Nikolaus Leubel oraz Heinrich Rybisch⁴⁰. Pozostałe siedem osób reprezentowało cechy. Byli to kupcy Georg Sibener, Georg Rohn, Hieronimus Kirstan, należący do grona tzw. bogatych kupców, karczmarz Peter Klein, sukienik Hans Wenzel, Doming Jost reprezentujący kuśnierzy i Baldasar Schultz z cechu rzeźników⁴¹. Dziesięciu wyznaczonych mężczyzn miało odpowiadać także za niesienie pomocy osobom, które w mieście zachorowały. Szczególnie ważne wydaje się to, że wyraźnie wyartykułowano, iż jałmużna rozdawana ma być jedynie wtedy, kiedy jej przyznanie stanowi konieczność. W dokumencie nie przewidywano przypadków udzielania pomocy materialnej „z łaski”. Ordynacja z 1523 r. poszerza katalog grup żebraczych, wprowadzając m.in. pojęcie „ubogich domowych” (*Hausarmen*). Na początku XVI w. termin ten oznaczał prawdopodobnie ludzi – na przykład rzemieślników – przebywających w domu, ale pozbawionych środków do życia⁴². Nie żebrali oni w mieście, co najczęściej powodowane było wstydem.

³⁹ Marek Słoń, *Klasztor – szpital – miasto. Wrocław w średniowieczu*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. Marek Derwich, Anna Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 271.

⁴⁰ Bauch, *Geschichte des Breslauer*, s. 29.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Kropidłowski, *Formy opieki*, s. 26–27.

„Ubodzy domowi” byli kategorią biednych, dotkniętych nędzą z powodu nieszczęścia lub kryzysu w wytwórczości, którą się zajmowali⁴³. „Domowym ubogim” przyznano we Wrocławiu pomoc płynącą ze „wspólnej jałmużny”, stawiając ich w opozycji do ludzi, którzy przekazywane im sumy wydawali, wychodząc na posiłki, pijąc piwo lub w inny – niegodny – sposób. Jak wynika ze sformułowania w tej ordynacji, wsparcie miało być kierowane do pracujących sumiennie chrześcijan, którzy znaleźli się w niedogodnej sytuacji życiowej. Osoby zbyt słabe i niedołążne, niezdolne do utrzymania siebie i swoich dzieci, również zaliczone zostały do grona tych, którym jałmużna przysługiwała. Wynikało to z tego, iż niepodejmowanie przez nich pracy zarobkowej spowodowane było ograniczeniami zdrowotnymi, a nie lenistwem. W ordynacji zaznaczono, że jałmużna przekazywana ma być tym osobom jedynie wtedy, gdy nie są one w stanie wyzdrowieć samodzielnie, czyli bez wsparcia i pomocy. Przeciwnieństwem „domowych ubogich” byli obcy żebracy (*fremde Bettler*), którzy we Wrocławiu nie mogli przebywać. Tę zasadę dotyczącą wskazanej grupy potrzebujących stosowano również w innych ośrodkach miejskich⁴⁴. Opisane powyżej rozróżnienie żebraków miało prawdopodobnie na celu ograniczenie ciężaru opieki nad ubogimi do wąskiego kręgu osób⁴⁵. Jak można sądzić, prowadziło ono do skoncentrowania środków na pomoc dla członków społeczności miejskiej, którzy – jedynie – w wyniku nieszczęśliwego splotu wypadków stali się osobami potrzebującymi bezzwrotnego wsparcia finansowego. Klasyfikacja ta, w dokumencie z 1523 r. jeszcze nie do końca sprecyzowana, stanowiła poręczny wyróżnik, na podstawie którego normatywnie określono potrzebujących. „Ordynacja kasy Bożej” z 1523 r. wskazuje na źródła pochodzenia jałmużny i specyfikę jej gromadzenia⁴⁶. Nawiązuje ona także do zbierania czynszów, z których instytucja ta miała być finansowana. Autorzy dokumentu uznali, iż do kompetencji rady miejskiej należy przekonywanie m.in. członków cechów, aby czynsze, z których do tej pory kupowali odzież i obuwie, a następnie przekazywali je jako materialne wsparcie dla ubogich, przeznaczać

⁴³ Tomáš Malý, *Concepts of Charity: The Habsburg Empire and the South Moravian Example, 1750–1800*, „Endowment Studies”, 1 (2017), s. 204–210.

⁴⁴ *Das Reiche Almosen und die öffentliche Armenfürsorge in der Stadt Bamberg in der Frühen Neuzeit*, [w:] *Stiftungen, Fürsorge und Kreditwesen im frühneuzeitlichen Bamberg*, hrsg. von Mark Häberlein, Michaela Schmölz-Häberlein, Bamberg 2015, s. 59.

⁴⁵ Alexander Wagner, *Armenfürsorge in (Rechts-)Theorie und Rechtsordnungen der frühen Neuzeit*, [w:] *Norm und Praxis der Armenfürsorge in Spätmittelalter und früherer Neuzeit*, hrsg. von Sebastian Schmidt, Stuttgart 2006, s. 40.

⁴⁶ *Die evangelischen Kirchenordnungen*, s. 408.

od tej pory na rzecz „kasy Bożej”. Zachęcano także, by czynsze z fundacji i testamentów rozdysponowywano w podobny sposób. Zapewnić on miał, że spełniała się „wola Boża”, a „ubodzy mogli być pocieszeni”⁴⁷. Autorzy zaznaczyli również, iż członkowie rady miejskiej i pisarze miejscy już rozpoczęli przeznaczanie własnych środków finansowych na ten cel, dając przykład innym. W związku z powyższym, jako główne źródło pozyskiwania dochodów na rzecz „kasy Bożej” wskazać można czynsze fundacyjne i testamentowe. Spora część finansów pochodziła z datków prywatnych, najczęściej wpływających od urzędników miejskich i członków cechów. Przedstawione treści dokumentu charakteryzują się całkowicie inną stylistyką i treścią niż początek i zakończenie ordynacji. Wydaje się zatem, że część początkowa i końcowa zaprojektowane zostały przez tę samą osobę. Z kolei część normatywną ordynacji najprawdopodobniej ułożył już inny autor. Żadne jednak znane źródła nie dają na razie podstawy do ich nazwania.

Podstawa teologiczna zawarta w ordynacji zgodna jest z tym, czego na temat wypełniania przykazania miłości bliźniego nauczał w tym okresie Marcin Luter. Mianowicie twierdził on, że potrzebujący – w tym kalecy, niewidomi, trędowaci, starcy, dzieci i ubogie rodziny – mają prawo do dóbr niezbędnych do życia, jako darów od samego Stwórcy⁴⁸. Obowiązkiem człowieka wierzącego, dobrego chrześcijanina, jest pomóc osobie w potrzebie. Nie ze względu na oczekiwanie zaliczenia tego uczynku przez Boga na rzecz zbawienia, ale z powodu tego, że Bóg nakazał miłować wszystkich ludzi. Poleciał On, poprzez Pismo, aby tych, którzy znaleźli się w potrzebie, wspierać, gdyż biedny jest uosobieniem Chrystusa. Analizowany dokument wprost mówi o tym, że dobre uczynki nie stanowią gwarancji uzyskania zbawienia, co Luter tłumaczył w piśmie *O dobrych uczynkach*⁴⁹ z 1519 r. Jedynie wiara może zapewnić człowiekowi zbawienie i być przyczyną mobilizującą do dobrych uczynków, tj. między innymi wspierania materialnego ubogich bliźnich. Pogląd ten Luter powtórzył także w piśmie *Do chrześcijańskiej szlachty narodu niemieckiego o poprawie stanu chrześcijańskiego*⁵⁰ z sierpnia 1520 r. Wskazywał, że ludzie zwracają baczniejszą uwagę na uczynki i wskazówki duchownych niż na własną wiarę, którą powinni się kierować. Za jedną z sytuacji, w których

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Hans-Jürgen Prien, *Luthers Wirtschaftsethik*, Göttingen 1992, s. 190.

⁴⁹ Marcin Luter, *Pisma etyczne*, t. 6, Bielsko-Biała 2009, s. 54–138.

⁵⁰ *Idem*, *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*, [w:] *Die drei großen Reformationsschriften Luthers vom Jahre 1520*, hrsg. von Ludwig Lemme, Gotha 1884, s. 8–110.

ukazuje się prawdziwie chrześcijańskie zachowanie, Luter uznawał pomoc człowiekowi w potrzebie poprzez bezinteresowne przekazanie mu pieniędzy lub innych dóbr. Szerzej rozważał to także w piśmie *O świeckiej zwierzchności, w jakiej mierze należy być jej posłusznym*⁵¹. W związku z powyższym można stwierdzić, że w rozbudowanej argumentacji religijnej w „Ordynacji dotyczącej zorganizowania kasy Bożej” uwidacznia się wiele zgodności z ideami Lutera. Prawdopodobnie więc autor dokumentu zapoznał się już z pismami reformatora. Świadczyć to może o tym, że myśli Lutera już w tym czasie intensywnie oddziaływały na wrocławskich rajców.

Trzeci dokument, który został poddany analizie, a w którym można widzieć następny, jeszcze bardziej pogłębiony wpływ idei reformacyjnych we Wrocławiu, nosi tytuł „Instrukcja i ordynacja dotycząca wspólnej jałmużny królewskiego miasta Wrocław”. Jak wskazano wyżej, on również został opublikowany przez Sehlinga⁵², który jego datację wiązał z rokiem 1526. Dokument wydaje się stanowić drugą częścią ordynacji wydanej w 1523 r. W tej części z 1523 r. przedstawiono religijne oraz teoretyczne założenia projektu zorganizowania – po raz pierwszy na skalę całej społeczności miejskiej – opieki nad ubogimi. Ponadto wskazano, kogo należy objąć pomocą. Natomiast dokument z 1526 r., który można traktować jako drugą część dokumentu z 1523 r., ma charakter „instrukcji” i obrazuje, jak należy praktycznie zorganizować pomoc. Owa praktyczność dokumentu stanowi jego cechą szczególną. Wydaje się, że rada miejska zebrała doświadczenia w realizacji opieki nad ubogimi i po trzech latach zdecydowała się wydać instrukcję, której rozporządzenia formalnoprawne i praktyczne dla funkcjonowania „kasy Bożej” jawią się jako zdecydowanie bardziej szczegółowe i rozbudowane. Warto wskazać, iż pełna nazwa instrukcji przytoczona przez Sehlinga zawiera tytułowe odwołanie do poprzedniej ordynacji, które wyrażone zostało za pośrednictwem wskazania daty jej wydania, tj. zapisania w samym tytule odwołania do ordynacji z 1523 r.⁵³. Instrukcję podzielić można na cztery części: wstęp, streszczenie dotychczasowych działań rady miejskiej w zakresie opieki nad ubogimi i żebrakami,

⁵¹ *Idem*, *Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei*, [w:] *Luthers Werke in Auswahl: Studienausgabe. Schriften von 1520–1524*, Bd. 2., hrsg. von Otto Clemen, Hamburg 1965, s. 127.

⁵² *Die evangelischen Kirchenordnungen*, s. 409–411.

⁵³ Pełen tytuł podany przez Sehlinga brzmi: *Instructio und ordnung des gemeinen almosen dero kö. statt Preszlau, durch gottes genaden und barmherzigkeit aufgericht ist worden im jare nach Christi, unsers erlösers und seligmachers geburt, anno 1523. Von 1526.*

zarządzenia formalnoprawne oraz informacje związane z ubogimi ze szpitala św. Hieronima wraz z kwestiami dotyczącymi separowania małżonków. Ostatnia część instrukcji została dopisana, jak zaznaczył Sehling, znacznie później. Nie sposób ustalić, kto jest autorem lub autorami (ani całości, ani poszczególnych części) tego dokumentu. Powodem wydania we Wrocławiu drugiej ordynacji o tej samej tematyce mogło być niesatysfakcjonujące realizowanie rozporządzeń zawartych w dokumencie z 1523 r. Dotychczasowy stan opieki nad ubogimi miał znajdować się już w „najwyższym stadium rozpadu”⁵⁴. Władze miasta były pobłażliwe wobec ubogich leżących na ulicach i pod kościołami, pomimo że funkcjonował zakaz dotyczący takich praktyk. Heß nawoływał rajców do dbania o ubogich, a w ramach sprzeciwu powstrzymywał się od głoszenia kazań w niedzielę w kościele św. Marii Magdaleny, którego na życzenie rady został proboszczem. Gdy rada miejska, przez swoich posłańców, pytała kaznodzieję o powody takiego zachowania, miał odpowiadać, iż „jego drogi Pan Jezus Chrystus leży przed kościołem, a on nie chce go nadepnąć. Jeśli rajcy go nie usuną, on nie będzie głosił kazań”⁵⁵. W instrukcji z 1526 r. powtórzono podstawowe i niezmiennie od 1521 r. warunki żebractwa, które mówiły o tym, że nie wolno uprawiać go osobom zdolnym do pracy zarobkowej oraz „obcym żebrakom”. Najobszerniejsza i zawierająca właściwe rozporządzenia formalnoprawne część „Instrukcji i ordynacji dotyczącej wspólnej jałmużny królewskiego miasta Wrocław” w pierwszym zdaniu zawiera wskazanie na to, że „chwalebne dzieło chrześcijańskie” – czyli zorganizowanie opieki nad potrzebującymi – rozpoczęła władza świecka. Dokument w sposób szczegółowy określał następnie, jakie grupy ubogich i żebraków zasługują na pomoc, wymieniając: „ubogich domowych”, wdowy z dziećmi, biednych pracowników dniówkowych, służące, ludzi starszych, chorych i niedołączonych, oraz rodziny wielodzietne, które z powodu nadwyżki potomstwa nie były w stanie się wyżywić. W instrukcji nakazano, aby osoby zaliczane do tych kategorii stawily się następnego dnia (tj. według ustaleń m.in. Ebersa 8 maja⁵⁶) w kościele św. Marii Magdaleny o godzinie 18:00. Tam zamierzano wszystkich „uporządkować według sposobności, miejsca i porządku”, czyli – jak się wydaje – sprawdzić, ilu przybyłych należy objąć pomocą i na czym ma ona polegać. W tym procesie „segregacji” brało udział czterech lekarzy i kilku rajców. Spisano każdego żebraka, a 140 z nich

⁵⁴ Ebers, *Das Armenwesen*, s. 8.

⁵⁵ *Ibidem*; Roland, *Vollständige Topographie*, s. 267; Zimmermann, *Beiträge*, s. 274.

⁵⁶ Ebers, *Das Armenwesen*, s. 8.

skierowano do szpitali miejskich⁵⁷. Zwołanie wszystkich biednych w określonym terminie i miejscu miało prawdopodobnie na celu oddzielenie prawdziwych potrzebujących od tych, którzy – według rady miejskiej – jedynie udawali, iż jej potrzebują. Postanowiono także, że we wszystkich kościołach parafialnych, w których „głosi się i naucza według Ewangelii Jezusa Chrystusa” – wydaje się, że owo stwierdzenie było metaforycznym określeniem tych kościołów, w których wprowadzono już zmiany reformacyjne – ustawione zostaną wspólne kasy i tace dla zbierania finansów na cele „wspólnej jałmużny”. We wstępie do instrukcji, wbrew powyższym informacjom, jej autorzy zapewniali społeczność miejską, iż powszechna jałmużna realizowała do tej pory – w sposób nienaganny – dzieło miłosierdzia. Uwagę zwraca tylko jedno odwołanie do Pisma Świętego w całym dokumencie. Autorzy wybrali fragment Ewangelii wg św. Mateusza 25, czyli ten sam ustęp Pisma, który wskazany został w „Ordynacji kasy Bożej” z 1523 r., tak bogatej w cytaty biblijne. Być może twórcy dokumentu z 1526 r. uznali, że całość teorii religijnej została wyłożona w uprzednio wydanej ordynacji. W analizowanej instrukcji nie widzieli już potrzeby powtarzania tych założeń. Dokument traktuje o dwóch podstawowych sposobach pomocy ubogim: rozdawnictwie jałmużny i pomocy szpitalnej. Jałmużnę planowano rozdawać, gromadząc potrzebujących przed odpowiednimi kościołami, w których „głosi się Ewangelię Jezusa Chrystusa”, tj. w kościołach parafialnych zawiadywanych przez radę miejską. Natomiast kryteria, na podstawie których przyjmowano do szpitala, obejmowały m.in. wzgląd na sytuację, w jakiej znalazła się osoba potrzebująca, oraz chorobę, na którą cierpiała. Pod uwagę brano także liczebność zainteresowanych i ich niezdefiniowane „szczególne potrzeby”. Instrukcja bardzo dokładnie określała funkcjonowanie instytucji nadzoru nad rozdawnictwem jałmużny. Wskazano pięć osób, które – mianowane przez radę miejską – miały zarządzać „wspólną jałmużną”. Tak więc w stosunku do postanowień z 1523 r. liczbę „zarządców” zmniejszono o połowę⁵⁸. Pierwszym ze wskazanych mężczyzn był proboszcz parafii św. Marii Magdaleny, jedyny wymieniony imiennie, Johannes Heß. Uznano, że w skład zarządu będzie wchodziło dwóch rajców, jeden mężczyzna reprezentujący „najszanowniejszych kupców” oraz dwóch starszych z cechów. Każda ze wskazanych osób posiadała własny klucz do wspólnych kas. Ponadto postanowiono, że nie mogą one działać indywidualnie. Wszelkie decyzje i działania piątko „zarządzających” miała

⁵⁷ Bauch, *Geschichte des Breslauer*, s. 31.

⁵⁸ *Die evangelischen Kirchenordnungen*, s. 407.

podejmować kolegialnie. Z kolei mieszczanie mieli być informowani o owych postanowieniach. Do jednego z ważniejszych obowiązków tej grupy osób zarządzających jałmużną należało coroczne składanie wspólnego rachunku z dochodów i rozchodów kasy. Zestawienie to mieli przedkładać radzie miejskiej jako „najwyższemu organowi rozporządzającemu”. Raz w roku władza świecka zastrzegła sobie prawo do potwierdzania ich kompetencji. „Zarządzającym” przydzielono do pomocy kilka dodatkowych osób, wśród których znajdowali się m.in. diakon⁵⁹, nazywany także „rozdzielającym”, i rachmistrz odpowiedzialny za wszelkie księgi. Wymieniono również „wizytatora ubogich” (*visitor pauperum*) odpowiedzialnego za gromadzenie danych o ubogich, a także za zarządzanie środkami pieniężnymi przeznaczonymi na opiekę nad nimi⁶⁰, szafarza, „dziewkę od chorych” i pomocnicę szpitalną dla lekarza od choroby francuskiej oraz medyka od ran. W instrukcji wskazano również siedem szpitali oraz tzw. domów dla niedołączonych, ubogich, przewlekłe chorych i słabych (*Siechenhäuser*). W instytucjach tych miały przebywać osoby potrzebujące stałego zakwaterowania, nadzoru medycznego i ciągłej opieki odpowiedniego personelu⁶¹. Równie dokładne rozporządzenia dotyczyły kwestii związanych z przychodami, przechowywaniem jałmużny i jej rozdzielaniem. „Wspólne kasy” miały być opróżniane regularnie co 14 dni. Dokładnie opisano, z czego „wspólna jałmużna” ma czerpać dochody i być świadczona. Autorzy skoncentrowali się głównie na dochodach z czynszów i zapisów testamentowych. W ramach pomocy ubogim praktykowano także kupowanie czynszów (*census reemptionales*) przez cechy. Czynsze te miały być cedowane na zarząd wspólnej jałmużny i sumy z nich wpłacane do kasy. Z tych dwóch podstawowych źródeł – i innych podobnych dochodów – miała być gromadzona i świadczona jałmużna. Autorzy wyraźnie zaznaczyli, iż nie może mieć ona żadnego związku z „interesem kościelnym”, przez co rozumieli zapewne zupełne oddzielenie kasy jałmużniczej i kasy kościelnej. Wskazali również, co mogło być przedmiotem darowizn: pieniądze, chleb, buty, ubrania i czynsze od domów, czyli także stałe dochody pieniężne. W kwestii rozdysponowania datków uznano, że nie należy opisywać dokładnie, w jaki sposób mają być one rozdawane, byleby były adekwatne do potrzeb. Pobożnymi zwrotami zapewniono, iż Bóg Wszechmogący zapewni utrzymanie – poprzez działanie

⁵⁹ W analizowanym dokumencie nazwę tę stosowano zamiennie z nazwą „archidiakon”.

⁶⁰ Anna Sutowicz, *Fundacja i funkcjonowanie wrocławskiego sierocińca Matki Boskiej Bolesnej do roku 1815*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 25 (2017), s. 166.

⁶¹ Franz Goldmann, *Siechenhäuser und Altersheime*, [w:] *Handbücherei für das Gesamte Krankenhauswesen*, hrsg. von Heinrich Braun *et al.*, Berlin–Heidelberg 1930, s. 236.

władzy świeckiej – wszystkim tym, którzy zostali należycie przedstawieni „zarządzającym” jałmużną. To dobre świadectwo miało być gwarancją pomocy. Uwagę zwraca przede wszystkim przekonanie, że osoby odpowiedzialne za funkcjonowanie „kasy Bożej” działają, realizując bezpośrednio Boskie oczekiwania. Rozporządzenia zawarte w dokumencie dotyczą również czynszów i spadków. Autorzy dokładnie wskazali, jak należy nimi rozporządzać, aby do „wspólnej kasy” trafiły dochody. Zapisano, co należy kupować za sumy pochodzące z czynszów oraz w jakich sytuacjach można je obniżyć tym, od których zostały one wykupione.

Analiza trzech ordynacji, które zostały wydane przez wrocławską radę miejską w latach 20. XVI w., pozwala dostrzec początki przemian religijnych, jakie zachodziły w tym czasie we Wrocławiu. Każdy z dokumentów jest nieco inny, choć dotyczą one tej samej materii. Najbardziej widoczną różnicą między ordynacją z 1521 r. a dokumentami z 1523 i 1526 r. jest to, że w pierwszym przypadku nie werbalizowano tego, że zmierza się do likwidacji żebractwa w mieście. Dążono do, jak się wydaje, jedynie uporządkowania tego zjawiska i wspomagania potrzebujących pochodzących z Wrocławia. Z kolei w późniejszych źródłach uwiadcza się tendencja do usystematyzowania pomocy potrzebującym, ale przede wszystkim do wyeliminowania żebractwa. Władze miejskie pragnęły posegregować żebraków i sprawić, aby zniknęli oni z ulic. W 1523 r. odnoszono się w tym kontekście do samego miasta. Od 1526 r. w instrukcji pisano już o wydalaniu wrocławskich żebraków poza księstwo wrocławskie. Obserwując, na podstawie dokumentów, aktywność wrocławskich rajców – w okresie od 1521 do 1526 r. – zauważyć można znaczący rozwój zainteresowania władzy świeckiej obszarem działalności, który dotychczas leżał w gestii rzymskiego Kościoła. Ordynacje wydawane w tym czasie jednoznacznie wskazują na to, iż magistrat zmierzał do poszerzenia swoich kompetencji. Co więcej, analizując wybrane dokumenty nie sposób pozbyć się odczucia, iż kwestia żebractwa była dla rajców problemem przedreformacyjnym, immanentnie związanym z życiem miejskim. Wydaje się, że pomysły Lutra w tym zakresie zostały wykorzystane do przeprowadzenia dalszych reform we Wrocławiu. Znaczyłyby to, iż były one nie tyle luterańskie, ile miejskie. W analizowanych dokumentach nie pojawiają się informacje dotyczące konkretnych kościołów, szpitali czy obiektów klasztornych. Rajcy, jak wskazano powyżej, prawdopodobnie próbowali unikać kolejnych konfliktów z władzą kościelną i wspierającą ją władzą królewską. Przede wszystkim jednak starali się działać, a przynajmniej taki obraz wyłania się podczas interpretacji ordynacji,

w sposób niewzbudzający zainteresowania władzy zwierzchniej. Interesująca jest zmieniająca się na przestrzeni lat argumentacja rajców, którzy w analizowanych dokumentach uzasadniali konieczność podjęcia się opieki nad potrzebującymi. Rozporządzenia formalnoprawne, a przede wszystkich ich modernizacje i przekształcania, wskazują na formowanie się w tym okresie podłoża ideowego działalności rady miejskiej. Zmiany w pojmowaniu miłosierdzia ukazują, jak zmieniał się stosunek członków rady miejskiej do wykładni teologicznych w tym zakresie. Można stwierdzić, że ordynacje o pomocy ubogim są źródłami, których zbadanie jest krokiem niezbędnym w opisywaniu początków wrocławskiej reformacji.

SUMMARY

The paper focuses on three ordinances issued by the Wrocław city council in the 1520s. Each of them concerned the question of beggars and the poor. Analysing these sources, and then collating them with each other and highlighting similarities and differences allowed for observing changes in regard of defining and understanding poverty and begging. The approach of the secular authorities to helping those in need evolved analogically, which had an influence on decision made by the council and the projected models of support and care. A close observation and analysis of the authorities' actions leads to a conclusion that the main reason for the introduced changes and modernisations were the concepts of Reformation – which in turn could be used by the city council in expanding their power. Sources that are the basis of this paper include passages showing religious attitudes and positions adopted by the secular authorities in Wrocław.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- Bauch Gustav, *Geschichte des Breslauer Schulwesens in der Zeit der Reformation*, Breslau 1911 (Codex Diplomaticus Silesiae, 26).
- Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 3: *Die Mark Brandenburg, die Markgrafenthümer Ober-Lausitz und Nieder-Lausitz, Schlesien*, hrsg. von Emil Sehling, Leipzig 1909, s. 406–411.
- Die Wittenberger und Leisniger Kastenordnung, 1522, 1523*, hrsg. von Hans Lietzmann, Bonn 1907.
- Ebers Johann Jacob Heinrich, *Das Armenwesen der Stadt Breslau nach seiner früheren und gegenwärtigen Verfassung dargestellt; nebst einem Versuch über den Zustand der Sittlichkeit der Stadt, in alter und neuer Zeit*, Breslau 1828.
- Geremek Bronisław, *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Warszawa 1989.
- Geremek Bronisław, *Świat „opery żebraczej”. Obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturach europejskich XV–XVII wieku*, Warszawa 1989.

- Gilewska-Dubis Janina, *Życie codzienne mieszczan wrocławskich w dobie średniowiecza*, Wrocław 2000.
- Goldmann Franz, *Siechenhäuser und Altersheime*, [w:] *Handbücherei für das Gesamte Krankenhauswesen*, hrsg. von Heinrich Braun *et al.*, Berlin–Heidelberg 1930, s. 235–319.
- Goliński Mateusz, *Powstanie i funkcjonowanie wrocławskiej Rady Miejskiej w średniowieczu*, [w:] *Rada Miejska Wrocławia przez wieki...*, Wrocław 2008, s. 9–12.
- Hippel Wolfgang von, *Armut, Unterschichten, Randgruppen in der Frühen Neuzeit*, München 1995.
- Jütte Robert, *Bettler; Beutelschneider. Eine Sozialgeschichte der Armut in der Frühen Neuzeit*, Weimar 2000.
- Kastner August, *Archiv für die Geschichte des Bisthums Breslau*, Bd. 1: *Beiträge zur Geschichte des Bisthums Breslau von 1500 bis 1655*, Neisse 1858.
- Konrad Paul, *Die Einführung der Reformation in Breslau und Schlesien: Ein Rückblick nach 400 Jahren*, Breslau 1917 (Darstellungen und Quellen zur Schlesienschen Geschichte, 24).
- Kropidłowski Zdzisław, *Formy opieki nad ubogimi w Gdańsku od XVI do XVIII wieku*, Gdańsk 1992.
- Lindgren Uta, *Europas Armut. Probleme, Methoden, Ergebnisse einer Untersuchungsreihe*, „Saeculum”, 28 (1979), s. 396–418.
- Luter Marcin, *Pisma etyczne*, t. 6, Bielsko-Biała 2009.
- Luther Martin, *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*, [w:] *Die drei großen Reformationsschriften Luthers vom Jahre 1520*, hrsg. von Ludwig Lemme, Gotha 1884, s. 8–110.
- Luther Martin, *Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei*, [w:] *Luthers Werke in Auswahl: Studienausgabe. Schriften von 1520–1524*, Bd. 2., hrsg. von Otto Clemen, Hamburg 1965, s. 360–394.
- Malý Tomáš, *Concepts of Charity: The Habsburg Empire and the South Moravian Example, 1750–1800*, „Endowment Studies”, 1 (2017), s. 198–222.
- Mandziuk Józef, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. 2: *Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520–1742*, Warszawa 1995.
- Markgraf Hermann, *Die städtischen Medicinaleinrichtungen Breslaus bis zum Beginne unseres Jahrhunderts*, Breslau 1884.
- Micheler Marius, *Städtische Sozialpolitik und die Institutionalisierung des Armenwesens in Augsburg im 15. und 16. Jahrhundert*, München–Ravensburg 2020.
- Müller Carsten, „Früher gab es den Bettelvogt, dafür haben wir heute das Jobcenter” – ein Lehrkonzept zur Geschichte Sozialer Arbeit, [w:] *Fachdidaktik Soziale Arbeit: Fachwissenschaftliche und lehrpraktische Zugänge*, hrsg. von Stefanie Debiel *et al.*, Leverkusen 2020, s. 91–110.
- Pol Nicolaus, *Jahrbücher der Stadt Breslau*, Bd. 3, Breslau 1819.
- Prien Hans-Jürgen, *Luthers Wirtschaftsethik*, Göttingen 1992.

- Rexroth Frank, *Das Milieu der Nacht. Obrigkeit und Randgruppen im spätmittelalterlichen London*, Göttingen 1999.
- Rexroth Frank, *Fröhliche Scholastik. Die Wissenschaftsrevolution des Mittelalters*, München 2018.
- Ribton-Turner Charles James, *A History of Vagrants and Vagrancy and Beggars and Begging*, London 1887.
- Roland Gustav, *Vollständige Topographie von Breslau, nach den besten Quellen bearbeitet*, Breslau 1840.
- Schildt Gerhard, *Die Arbeiterschaft im 19. und 20. Jahrhundert*, Oldenburg–München 1996.
- Scriptores rerum silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber*, Bd. 3: *Samuel Benjamin Klose's Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458 bis zum Jahre 1526*, Breslau 1847.
- Słoń Marek, *Klasztor – szpital – miasto Wrocław w średniowieczu*, [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. Marek Derwich, Anna Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole 2000, s. 269–276.
- Stiftungen, Fürsorge und Kreditwesen im frühneuzeitlichen Bamberg*, hrsg. von Mark Häberlein, Michaela Schmölz-Häberlein, Bamberg 2015.
- Sulej Katarzyna, *Fundacje artystyczne wrocławskiego patrycjusza Heinricha Rybyscha (1485–1544)*, Wrocław 2011.
- Sutowicz Anna, *Fundacja i funkcjonowanie wrocławskiego sierocińca Matki Boskiej Bolesnej do roku 1815*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 25 (2017), s. 165–186.
- Szarszewski Adam, Paluchowski Piotr, *Wybrane aspekty dobroczynności w protestanckim Gdańsku (XVI–XVIII w.)*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, 12 (2018), s. 55–72.
- Wagner Alexander, *Armenfürsorge in (Rechts-)Theorie und Rechtsordnungen der frühen Neuzeit*, [w:] *Norm und Praxis der Armenfürsorge in Spätmittelalter und früherer Neuzeit*, hrsg. von Sebastian Schmidt, Stuttgart 2006, s. 21–59.
- Ziątkowski Leszek, *Życie codzienne i kultura materialna*, [w:] *Historia Wrocławia*, t. 1: *Od pradziejów do końca czasów habsburskich*, red. Cezary Buśko et al., Wrocław 2001, s. 252–258.
- Zimmermann Friedrich Albert, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 11, Brieg 1794.

O AUTORCE

Martyna Sara Górska ukończyła historyczne studia magisterskie na Wydziale Nauk Historycznych i Pedagogicznych UWr w 2023 r. W tym samym roku rozpoczęła kształcenie w Szkole Doktorskiej Kolegium Historii Uniwersytetu Wrocławskiego. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się na nowożytnej historii Śląska, w głównej mierze na dziejach reformacji. Adres e-mail: martyna.gorska@uwr.edu.pl